

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ СПРЯМУВАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Л.В.Чорна

(кандидат історичних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статье исследуется процесс постепенной переориентации деятельности членов Юго-Западного Отдела Российского Географического Общества (1873-1876) с научной и культурно-просветительской на общественно-политическую, которая выражалась в рассмотрении важных социальных вопросов на страницах изданий.

The article is concerned with the functions of the South-Western Department of the Russian Geographic Society (1873-1876), with the focus on a gradual re-orientation from scientific, cultural and educational work towards political activities, which was reflected in the coverage of important social issues on the pages of scientific editions.

Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства (далі – ПЗВ РГТ) займався переважно науковою та культурно-просвітницькою роботою. Водночас активні члени ПЗВ РГТ проявили неабиякий інтерес до важливих соціальних та національних проблем. Громадівці – члени ПЗВ РГТ розуміли, що історичних, етнографічних, фольклорних досліджень з минувшини України недостатньо для активізації національно-визвольного руху. Задля цього потрібно було звернутися до соціальних, політичних проблем. Прикладом цьому може бути діяльність М.П.Драгоманова.

У 1871 році він вирушив у трирічне закордонне відрядження, побував у Берліні, Празі, Відні, Гейдельберзі, Флоренції, Львові. Працював у архівах та бібліотеках, слухав лекції провідних європейських учених, вивчав суспільно-політичне життя європейських народів. М.Драгоманов приділяв багато уваги питанням національного відродження у Галичині, встановленню творчих зв'язків між прогресивними діячами розрізнених земель України. В цей час він встановив тісні зв'язки з відомими представниками галицької суспільно-політичної думки М.Павликом, І.Франком, О.Терлецьким. Діяльність М.Драгоманова, О.Русова, М.Зібера, С.Подолінського сприяла становленню революційно-демократичної течії у національному русі Галичини (1).

Восени 1873 року М.Драгоманов повернувся до Києва. Він продовжує викладацьку роботу в Київському університеті, поновлює зв'язки з діячами Старої Громади, активно слідкує за діяльністю молодіжних гуртків Молодої Громади. Перебуваючи за кордоном, М.Драгоманов бачив значний ідейний розрив між українофільством та європейськими політичними ідеями.

У той час, спираючись на філософію Гегеля, соціологічні теорії Конта, Спенсера, сповідуючи принципи позитивізму, він приділяє багато уваги українській національній ідеї (2). У 1873 році М.Драгоманов опублікував у львівській газеті “Правда” статтю “Література російська, великоруська, українська і галицька”, де розглядав основні принципи та актуальні засади української національної ідеї. Він вважав, що головною складовою національної ідеї є визначення місця та ролі України, насамперед, серед слов'янських народів. На думку М.Драгоманова, з'ясувати це можна “...розказуючи, що таке Україна і народ її у своїй природі й у зв'язку з народом великоруським, що її в'яже з старою Руссю... яка її роль серед держав Польської і Московської і яка її може бути роль у новому європейському союзі народу руського, Росії і у готовлющомуся такому чи другому союзі слов'янсько-народному” (3, 181). Одним із першочергових завдань у ствердженні національної ідеї М.Драгоманов вважав питання української мови, козацтва як спадкоємців людної Київської Русі, культурних здобутків “Віленсько-Львівсько-Київської Русі XVI-XVII ст.” тощо. Вчений акцентував увагу на необхідності етнографічного вивчення українського народу, аби сформувати гідне уявлення про українські душу, характер, таланти (3). Розуміючи всю складність утвердження української національної ідеї в умовах самодержавства, її елементарне виживання під ідеологічним тиском слов'янофілів, М.Драгоманов закликав використовувати для “українського самопізнання” академічні, педагогічні праці російською мовою (3, 182).

М.Драгоманов часто користувався цим принципом, виступаючи на сторінках російських ліберальних видань. У 1872 році в Санкт-Петербурзькому журналі “Вестник Европы” Драгоманов опублікував статтю “Восточная политика Германии и обрусения”. В цій статті він доводить, що падіння Османської імперії та абсолютизму в Росії відбудеться вслід за об'єднанням Італії та Німеччини. Проблема самовизначення слов'янських він пов'язує із натиском німців на схід та існуванням російського самодержавства. Ці фантазії, на думку М.Драгоманова, послаблюють прагнення слов'янського населення до національного самовизначення. Тільки політика самоуправління областей на демократичній, федералістській основі

може бути перспективною в цьому процесі. Стаття М.Драгоманова викликала неоднозначні оцінки – від схвалення до критики.

У статті “Русские в Галиции”, яка з’явилася у “Вестнику Европы” у 1873 році, М.Драгоманов розглядає проблему існування галичан-русинів в Австро-Угорщині. Він вважав, що саме російська преса повинна підняти слов’янське питання на рівень наукового вивчення (4).

В наступній статті “Евреи и поляки в Юго-Западном крае” М.Драгоманов звинуватив російських лібералів за підтримку ними ідеї державного централізму (5,133-179). Він писав: “Відроджені ідеї офіційної народності, з’єдналися з ідеями національно-державного централізму на пруський зразок... і утворили політичну доктрину досить змішаної і суперечливої властивості” (5, 166). Те, що Росія відкидала ідею федералізму, М.Драгоманов розцінював як імперські амбіції (5, 166).

Проблему централізації і децентралізації вчений порушує і в статті “Ново-кельтское и провансальское движение во Франции” (6, 688-740). Звертаючись до історичних прикладів з життя західноєвропейських народів, він сподівався донести до широких російських кіл громадськості ідеї прудонівського федералізму.

На той час М.Драгоманов окреслює свої погляди на національно-визвольний рух в Україні. В листі до В.Навроцького він писав: “Я сам думаю, що соціал-демократи мусили б стати непримінно українофілами і взятись за мову українську, як за лучче орудіє пропаганди, але для цього й українофіли мусять стати прямими соціально-демократами і мову признати не ціллю, але тільки орудієм, як і націоналізм і традиції...” (7, 162). М.Драгоманов обґрунтував ідею органічної єдності соціального і національного у суспільному розвитку, яка, на жаль, ніколи не була сповна реалізована в українському національно-визвольному русі.

Важливою ознакою переходу діячів ПЗВ РГТ від науково-культурницької роботи до соціально-політичної діяльності було заснування своїх періодичних видань. У листі до М.Драгоманова М.Старицький у 1872 році писав, що потреба у власному періодичному органі вже назріла, а тому в нього і О.Русова виникла ідея видання щотижневої політично-літературної газети, яка б висвітлювала виключно місцеві інтереси краю (8, 173-174).

Певною мірою ця ідея громадівців була реалізована у діяльності Відділу. З 1 січня 1875 року друкованим органом ПЗВ РГТ стала газета “Киевский Телеграф”. До редакції газети ввійшли члени Відділу В.Антонович, Ф.Вовк, В.Демченко, П.Житецький, М.Зібер, К.Кибальчич, А.Класовський, І.Новицький, К.Овсяний, А.Романович-Славатинський, П.Чубинський (9, №7). Ідейним натхненником видання став М.Драгоманов. Він спрямував роботу редакції газети в демократичне русло, “почав здійснювати в товаристві питання соціального характеру” (10, 184).

Одним із активних діячів Відділу був Ф.К.Волков (Вовк). Його світогляд формувался під впливом В.Антоновича, М.Драгоманова, П.Чубинського. В.Антонович доручив йому підготувати до друку “Кобзар”, включивши до цього видання заборонені твори. З цього часу Ф.Вовк стає послідовником В.Антоновича у наукових дослідженнях з етнографії, археології та антропології. Значний вплив на його етнографічні розвідки мав П.Чубинський. Згадуючи свою першу зустріч з П.Чубинським, Федір Вовк наголошує на непересічному значенні Павла Платоновича як науковця та громадського діяча. “Він (П.Чубинський – Л.Ч.) дуже уривково, - писав Ф.Вовк, - але надзвичайно рельєфно познайомив нас з історією виникнення в імператорському Російському географічному товаристві питання про експедицію в “Західно-руський край...” При цьому Павло Платонович був надзвичайно збуджений і мимоволі запаливав своїм натхненням всіх присутніх...” (11, 1-3). Ф.Вовк старанно збирав етнографічні матеріали під час етнографічно-статистичної експедиції П.Чубинського в Південно-Західному краї. На початку 70-х років Ф.Вовк долучається до роботи в Київській громаді, а 1872 році стає офіційним її членом.

Під час існування ПЗВ РГТ Ф.Вовк налагодив тісні дружні стосунки з О.Русовим, іншими членами Відділу, громадськими діячами Галичини, Відня, Петербургу. Брав активну участь в одноденному переписі населення міста Києва та в організації і проведенні Третього археологічного з’їзду. Ф.Вовк входив до видавничого осередку Київської громади, так званого “Комітету дванадцяти на Подолі”, члени якого редагували громадівський орган – газету “Киевский Телеграф”. Під псевдонімами “Новостроєнко”, “Новостроєнський”, “Н-о”, “Н” він публікував кореспонденції на робітничу тему, описував умови праці на цукрових заводах, тютюнових фабриках. У 1874 році Ф.Вовк у “Санкт-Петербуржских ведомостях” опублікував “Письма из Киева”, які були написані під впливом М.Драгоманова і знайомили читачів Росії з історичним минулим українського народу (12, №№ 63, 196). Як найдосвідченішого у видавничих справах, у вересні 1876 року Київська громада відрядила Ф.Вовка до Женеви на допомогу М.Драгоманову у виданні журналу “Громада”.

На початку 1875 року редакція газети “Киевский Телеграф” заявила про свої наміри: “... будемо прагнути ставитись неупереджено до всіх проявів взаємодії племен і станів у нашій вітчизні, але будемо звертати особливу увагу на нужди і прояви життя народної маси, що складає головну силу вітчизни як по

чисельності, так і по економічному виробництву, тим більше, що недостатність освіти в ній вимагає особливої уваги з боку інтелігентних класів” (9, №7).

“Киевский Телеграф” був в той час єдиною газетою, яка намагалася об’єктивно висвітлювати справжнє становище робітників, оплату їх праці, тривалість робочого дня тощо. Газета різко критикувала підприємців за жорстоку експлуатацію робітників, які працювали по 12 годин на добу, обстоювала вимогу 8-годинного робочого дня, виступала за заборону використання дитячої праці, порушувала питання поліпшення житлових умов, харчування, навчання робітників (9, №20).

М.Драгоманов, О.Русов, М.Зібер, В.Навроцький надсилали до газети критичні статті про життя слов’янських народів, політичну, освітню, культурну і національно-визвольну боротьбу західних і південних слов’ян. Вони обстоювали думку про необхідність спільної боротьби слов’ян проти Туреччини. При цьому вони підкреслювали, що годі сподіватися лише на допомогу Росії. Потрібно власними силами боротися за національну і культурну незалежність (9, №7). З номера в номер “Киевский Телеграф” друкував матеріали про парламентську боротьбу партій, про діяльність культурно-освітніх товариств у слов’янських країнах.

М.Драгоманов опублікував у “Киевском Телеграфе” статті “Галицькі відносини Київського відділу Слов’янського благодійного комітету”, “Польське питання в Познані і у нас”, “Новий університет” на нашому кордоні (в Буковині) і недостойна поведінка австро-руських депутатів”. В них автор розглядав польське питання в Галичині, виступив проти упередженого твердження про споконвічне протистояння українського і польського народів (9, №18).

Активну роль у прилученні українофілів до соціальних питань відіграв член ПЗВ РГТ С.Подолінський. Значний вплив на формування його світогляду мали буржуазно-демократичні реформи в Росії середини XIX ст., польське повстання 1863 року. Спілкування з М.Драгомановим, М.Зібром, П.Чубинським допомогло С.Подолінському перейнятися питаннями українського національно-визвольного руху, визначило його громадянську позицію.

У 1871 році С.Подолінський закінчив природничий факультет Київського університету. В 1871 - 1872 роках він здійснив закордонну подорож з метою професійного вдосконалення, збагачення медичними знаннями. Спочатку відвідав Львів, пізніше – Відень. Тут він встановив контакти з М.Бучинським, членами українського студентського товариства “Січ”. Під час перебування у Швейцарії познайомився з російськими емігрантами-народниками, зокрема з П.Лавровим. С.Подолінський бере участь у російському революційно-демократичному русі, намагається поєднати його ідеї з українським громадським рухом.

Як відомо, російський народницький рух був далекий від національних інтересів українців. Різко критикуючи народників за ігнорування українського політичного руху, за великоросійський шовінізм, С.Подолінський плекав ідею створення україномовного революційного видання. На думку С.Подолінського, воно мало стати осередком, початком організації окремої української соціал-демократичної партії (13, 83). “Тепер, - писав він, - коли вони (громадівці – Л.Ч.) частково перейшли, а частково переходять на міжнародний соціал-демократичний ґрунт, вони ще з більшим правом будуть носити це ім’я (українофіли-хлопомани – Л.Ч.)” (14, 128-129). Він палко відстоював самобутність українського народу, вважав своїм обов’язком сприяти розвитку української мови.

Повернувшись в Україну, 5 грудня 1874 року С.Подолінський став дійсним членом ПЗВ РГТ (15, 37). Основними його завданнями як члена Відділу були пропаганда економічних знань серед українського населення та популяризація соціалістичних ідей. У 1875 році він видрукував українською мовою брошури-“метелики” “Про бідність” і “Парова машина”. В них розглядалися основи соціалістичної теорії на прикладі української економічної дійсності. Ці брошури швидко стали популярними не тільки в підросійській Україні, але і у Галичині та Буковині. Правдиве зображення соціально-економічних реалій дозволяло пересічному читачеві краще розуміти своє покликання у суспільному житті. М.Драгоманов зазначав, що брошури С.Подолінського були спробою локалізувати інтернаціональний соціалізм до конкретних умов України (13, 84).

Трибуною виступів С.Подолінського стала газета “Киевский Телеграф”. У статті “Мищансько-робітничі товариства самопомоги у Галичині” він доводив етнографічну і культурну єдність галичан, закарпатців-русинів з усіма українцями. С.Подолінський схвально висловлювався щодо роботи галицьких товариств самопомоги і сподівався на створення аналогічних організацій на Наддніпрянщині (9, №53). В статті “Борона” С.Подолінський аналізував процес обезземелення селянства після відміни кріпацтва, поширення експлуатації жінок. С.Подолінський вбачав причину еміграції східноукраїнських селян в нестерпному економічному становищі (9, №56).

У кореспонденції “До статистики Угорського королівства” він викривав факти свідомого зменшення чисельності українців. Вважав неприпустимим, що українців, які розуміють угорську мову, записували угорцями. За підрахунками С.Подолінського, в Угорщині мешкало 1.5 млн. осіб української

національності, що на порядок перевищувало дані угорської статистики. В цій же статті він характеризував економічне зубожіння українців-русинів Закарпаття (9, №70).

У статті “Від Целівця (Klagenfurt) до Любляну Leibach” С.Подолінський проаналізував економічну ситуацію південнослов'янських територій Карінтії і Країни. Він спростував упереджену думку про природне лінивство українського селянина. “Тутешні господарі, - писав він, - я певний дорого би дали, щоб мати таких косарів і молотильників, як наші українські, а ще є у нас люди, які говорять, малороси ліниві...” (9, №89).

В усіх публікаціях С.Подолінського виразно проступає думка – розглядати економічний розвиток тільки із загальноукраїнських позицій, характеризуючи українські землі обох імперій – Російської і Австрійської. Соборність українських земель, спільна долі українців стала головною ідеєю у працях С.Подолінського, М.Драгоманова, О.Русова, М.Зібера та інших діячів Відділу.

Матеріалами в газеті “Киевский Телеграф” члени ПЗВ РГТ доповнювали наукові дослідження з української етнографії, історії, мови аналізом соціально-економічного становища українського народу. Зрозуміло, що “Киевский Телеграф” не був органом революційної партії, про що мріяв С.Подолінський. “Проте, - як зазначає він, - якщо вже на те пішло, то вкажіть мені хоч один цензурний журнал у Росії за останні роки, який би сказав те, що сказав “Киевский Телеграф” (16, 162). Високо цінував цю газету М.Драгоманов: “... на Україні не було ніколи видання, котре так би підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Мефодіївського братства 1847 року, звісно, з відповідними часу змінами, як наш “Киевский Телеграф” 1875 року. Одначе з самого початку виявилось, що стан нашого “Киевского Телеграфа” непевний. І своїм радикальством, і своїм українством, і критикою городських і краєвих справ, і просто конкуренцією “Киевлянину” він викликав проти себе багато ворогів...” (17, 246).

У серпні 1875 року через розбіжності в поглядах, які виникли між видавцем Гогоцькою і авторським колективом, члени ПЗВ РГТ вийшли з редакції “Киевского Телеграфа” (9, №90). До літа 1876 року “Киевский Телеграф” продовжував друкувати лише звіти про засідання Відділу.

Поступова переорієнтація громадівців – членів ПЗВ РГТ на дослідження соціальних проблем пов'язана також з діяльністю М.І.Зібера. Його становлення як науковця припадає на другу половину 60-х -70-ті роки ХІХ ст. Після закінчення Київського університету, в 1867 році, М.Зібер працював мировим посередником на Волині. Тут він став активним учасником українського кооперативного руху. Повернувшись до Києва, захистив магістерську дисертацію та одночасно заснував Київське споживче товариство, у практичній діяльності якого перевіряв свої ідеї кооперативного руху.

На думку М.Зібера, еволюція кооперативних форм ведення народного господарства є складовою соціально-економічного розвитку суспільства. У роботі “Споживчі товариства” (1869) він розкриває значення кооперативів у піднесенні матеріального добробуту населення, особливо селянства. Подальший розвиток кооперативного руху М.Зібер вбачав у переході “від товариств споживачів... до товариств виробників” (18, 38). Популяризація вітчизняних форм кооперації стала важливою ланкою його діяльності як члена ПЗВ РГТ (9, №6).

Споживчі товариства в українських містах виникали на основі громадівських осередків. Членами Київського споживчого товариства стали члени Київської громади, а пізніше і такі члени ПЗВ РГТ, як В.Антонович, М.Драгоманов, В.Беренштам, В.Гнилоширов та ін. (19, 144).

У кінці 1871 року М.Зібер виїхав у закордонне відрядження, під час якого спілкувався з представниками українського національно-визвольного руху (20, 55). У Флоренції, Цюриху, Парижі він вивчав досвід західноєвропейського кооперативного руху, знайомився з західноєвропейським законодавством. Оцінюючи це відрядження М.Зібера, М.Грушевський писав: “... скрізь, де Зіберові доводилось бути, між українською молодіжжю в сих роках, розбурханих враженнями Паризької комуні, боротьбою марксистів і бакунінців в Інтернаціоналі т. ін. - присутність і слово такого визначного теоретика і глибокого марксиста як Зібер мусили мати велику вагу і значення” (18, 15).

У 1873 році М.Зібер повернувся в Україну і продовжив активну науково-громадську діяльність. З початку 1874 року він став доцентом Київського університету, викладав економіку і статистику, популяризував економічне вчення К.Маркса. За висловом М.Грушевського, Микола Зібер у Київській громаді “став оракулом в економічних питаннях, котрими тодішні громадяни займались мало” (18, 15).

На засіданні ПЗВ РГТ 17 лютого 1874 року М.Зібера було обрано дійсним членом Відділу (15, 7). У Відділі він займався переважно питаннями статистики та економічних досліджень. Український громадівський рух він розцінював як соціал-демократичний. Пошуки суспільних ідеалів у романтичному козацькому минулому вважав безперспективними, неконструктивними, такими, що стають на заваді розвитку українського руху.

У 1875 році опубліковано програму збирання статистичних та економічних відомостей М.Зібера. Вона спонукала дослідників вивчати виробництво і споживання у взаємодії, виявляти їхні кількісні показники і суспільні форми. Того ж року у газеті “Киевский Телеграф” М.Зібер видрукував статтю,

присвячену житловому питанню серед найбільшого населення міста. Він вважав, що вирішення цієї проблеми неможливе без кардинальних економічних перетворень.

Кореспондентська діяльність членів ПЗВ РГТ у газеті “Киевский Телеграф” свідчить про розуміння ними значення соціально-політичної боротьби у контексті українського національно-визвольного руху. Проте чіткої політичної програми, адекватної соціально-економічним і політичним реаліям того часу, вони не виробили.

1. Скиба В., Горбатенко В., Туренко В. Вступ до політології. – К., 1998.
2. Довгич В. Фундатор наукових засад української ідеї // Вісник АН України. – 1993. - № 4.
3. Драгоманов М.П. Література російська, українська і галицька // Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т.1.
4. Вестник Европы. – 1873. - №10.
5. Вестник Европы. – 1875. – Т.4. – Кн.7.
6. Вестник Европы. – 1875. – Т.4. – Кн.8.
7. Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (друга половина XIX ст.). – К., 1971.
8. Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1937. – Т. 1. Листування Київської старої громади з М.Драгомановим (1870-1895 рр.).
9. Киевский Телеграф. – 1875.
10. З історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах // Записки НТШ. – 1913. – Т. СХVI. – Кн. IV.
11. Волков Ф. П.П.Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний. – М.: Типография П.П. Рябушинского.
12. Санкт-Петербургские Ведомости. – 1874.
13. Злупко С. Українство видатного вченого і мислителя С.А.Подолінського /Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1995. – Вип.2.
14. Рудько П.М. Революційне народництво 70-х років XIX ст. //УІЖ. – 1968. - № 9.
15. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. – К., 1875. – Т. 2. За 1874 год (с картою Буковини).
16. Катренко А., Чирикало Н. Науково- культурницька й політична діяльність Київської громади (70-ті-поч.80-х років XIX ст.) / Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 26-27 березня 1998р. – К., 1999.
17. Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867-1877) / Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. – К., 1970. – Т.2.
18. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. – Відень, 1922.
19. Рябінін-Скляревський О. Київська громада 1870-х // Україна. – 1927. – Кн. 1-2.
20. Сарбей В.Г. Микола Зібер у світлі свого 150-річного ювілею / Питання аграрної історії України та Росії. – Дніпропетровськ, 1995.